

# Siddur di rito italiano

**secondo l'uso di Gerusalemme**

*a cura di*

Angelo Piattelli *ed* Hillel Sermoneta

*Seconda edizione rivista, corretta ed ampliata*

Gerusalemme, 5771 (2010)

©

All rights reserved  
Graphit Press Ltd., Jerusalem

## פתח דבר

המנהג האיטאליאני – יחד עם מנהג רומניא הקרוב אליו – הוא המנהג העתיק ביותר שהיה נהוג בארצות אירופה ובו עדיין ניכרים היטב שרידי מנהג ארץ ישראל הקדום. השם המקורי הוא "מנהג לועז" או "מנהג לועזים" (דהיינו מנהג היהודים, דוברי השפה הלאטינית או השפות הרומניוטיות) או "מנהג בני רומי" (בני רומא, או רומה). נוסח זה היה נהוג בקהלות דרום איטליה והעיר רומא. מרומא המנהג התפשט לכל קהלות מרכז איטליה וצפונה, ומכאן השם "מנהג איטאליאני" (או איטלי), כלומר המנהג המשותף והמאפיין את כל קהלות אדמת איטליה.<sup>1</sup> כמו כן מנהג זה היה קיים גם בעיר צפת במאה ה־ט"ז, עד תחילת המאה ה־י"ז<sup>2</sup> וכן בבתי כנסת אחדים בקושטא ובשאלוניקי. יש המכנים אותו "מנהג איטלקי" לפי העברית בעת החדשה.<sup>3</sup> כתבי יד של סידורים ומחזורים כמנהג בני רומה הינם נפוצים ביותר בספריות ברחבי העולם. במכון לתצלומי כתבי יד עבריים אשר בספרייה הלאומית בירושלים ישנם מעל 600 צילומי כתבי יד כאלה. הקדום ביותר, הנושא ציון תאריך, הינו משנת כ"ה (1265).<sup>4</sup> סדר התפלות של יהודי איטליה הינו הראשון מכל המנהגים הידועים שיצא לאור, בשנת רמ"ו (1485–1486), בשתי עיירות שבחבל לומבארדיה: שונצינו וקזאל מג'ורה.<sup>5</sup> מאז נדפס עשרות פעמים.<sup>6</sup>

- 1 על המנהג האיטאליאני, ראה: דניאל גולדשמידט, *מנהג בני רומא*, בתוך: שמואל דוד לוצאטו, *מבוא למחזור בני רומא*, תל אביב, דביר, תשכ"ו, עמ' 79–102 ובהערות שם; ולאחרונה עיין במאמרו של הרב אלברטו משה סומך, *Aspetti peculiari del Nusach italiano*, בכתב העת *Segulat Israel*, 5, עמ' 32–6 (מופיע גם באתר: [www.morasha.it](http://www.morasha.it)).
- 2 ד' קארפי, *בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו*, תל אביב תשמ"ט, עמ' 236–255; א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה ה־ט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 120–121.
- 3 מ"ע הרטום, *המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק*, ירושלים תשנ"א, עמ' 11.
- 4 כ"י פריס 599 (ס' 11472). עיין גם: G. Margoliouth, *A florentine Service. Book at the British Museum*, JQR, 1904, pp. 73–97; E. Birnbaum, *Mahzor Roma: the Cluj manuscript dated 5159 a.m./1399 c.e.*, JQR 76 (1985), pp. 59–95; מ' ריזיק, *מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים*, ירושלים, מוסד ביאליק, תשס"ט. על כל פנים, כתב היד הקדום ביותר (כנראה מן המאה ה־י"א) הלא הוא "סדר חבור ברכות" שהיה שמור בספרייה הלאומית בטורינו ועלה באש בשריפה בשנת 1894. ראה: A.I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy, based on a unique manuscript entitled Seder Hibbur Berakot*, Philadelphia 1930. העתקת כתב היד מאת פרופ' שלמה שכטר נמצאת עתה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק.
- 5 ראה: פ' תשבי, *דפוסי ערש (אינקונבולים)*, קרית ספר סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 698–709, מס' 39; י' יודלוב, *המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא*, שונצינו רמ"ו – פאנו רס"ד, שם, עמ' 1435–1448.
- 6 עיין: י' יוסף כהן, *ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא*, בתוך: שמואל

בתולדות עם ישראל, איטליה היתה מקום מקלט ומפגש בין יהודי המזרח והמערב ומטבע הדברים ובעקבות ההגירות הרבות, מנהג בני רומא הושפע — הן ממנהג מגורשי ספרד ופורטוגאל (בעיקר ברומא ובמילאנו) והן מיוצאי אשכנז וצרפת (בטורינו וקהלות חבל פיימונטה). יש לציין שמסוף המאה הט"ז המנהג הושפע גם מיוזמות חכמי הקבלה שלעתים אף יצאו בחריפות נגד "מנהג הלועזים" וביקשו לתקן נוסח התפלות המאפיינות את המנהג.<sup>7</sup>

בעקבות עליה משמעותית לארץ ישראל של יהודי איטליה בשנות ה-30 של המאה ה-20, ריכוזם בירושלים ואי התאקלמותם בתפילות החגים בבתי כנסת שפעלו כבר בעיר, בימים הנוראים של שנת תש"א (1940) הרב מנחם עמנואל הרטום ז"ל והחזן משה כהן פיראני ז"ל ארגנו לראשונה מנין כמנהג איטאליאני בירושלים, בעידודו ובהדרכתו של הרב אליה שמואל הרטום ז"ל. הודות להשתדלותם של ד"ר רנטו יאראק ז"ל והמשכיל ד"ר יהודה מנחם פאציפיצי ז"ל הפך ה"מניין" לבית הכנסת הפתוח בכל השבתות והימים הטובים ומיד החלה עבודת גיבוש המנהג האיטאליאני בארץ ישראל. הקמת המדינה חייבה הכנסת פרטים חדשים בתפילה ובשנת תשט"ו התמנתה וועדה לצורך זה, בה היו חברים יחד עם הרב א"ש הרטום, ד"ר שלמה אומברטו נכון וד"ר גד בן עמי צרפתי. החלטות הוועדה וגיבוש המנהג סוכמו ע"י הרב מנחם עמנואל הרטום בחוברת "המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק" (תשכ"ו ובמהדורה שניה מתוקנת בשנת תשנ"א). באותה תקופה (בשנת תשי"ב) בית הכנסת כמנהג בני רומא עבר למשכנו החדש, ברח' הלל 27 בירושלים.<sup>8</sup> מאז המנין פועל באופן מסודר עד עצם היום הזה. אולם עד כה טרם יצא לאור סידור תפילות מסודר ושימושי לקהל כמנהג איטאליאני הנהוג בירושלים ולכן ראינו לנכון, למלא את החסר, בהוצאת סידור לימי חול, לשבתות, לראש חודש, לחנוכה ולפורים וכו'.

יש לציין שבית הכנסת כמנהג בני רומא היה והינו אבן שואבת לכל עולי קהלות איטליה, כולל יוצאי הקהלות הספרדיות אשר באיטליה, כגון פירנצה, ליוורנו, ויניציאה ועוד. מתפללים מקהלות אלה ואחרים, לפעמים, אף הנהיגו מנהגים מסויימים כמנהגם, בניגוד לקביעותיו של הרב הרטום. נזכיר כאן, למשל: אמירת הסליחות כמנהג הספרדים בערב ר"ה ויה"כ, נוסח הקפות לשמחת תורה (כמנהג ליוורנו), סדר המודעא אחרי תפילת מנחת ערב יוה"כ ועוד.

דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, תל אביב, דביר, תשכ"ו, עמ' 103–137; נ' פריד, הערות לביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה, ארשת ה (תשל"ב), עמ' 494–499 וכן בתקליטור מפעל הביבליוגרפיה העברית, "הביבליוגרפיה של הספר, רל–תש"כ", C.D.I. Systems, תשס"ח, 2008.

7 ראה מ' בניהו, וויכוח הקבלה עם ההלכה, דעת 5 (תש"ס), עמ' 95–99.

8 מ"ע הרטום, המנהג האיטלקי הנ"ל, עמ' 9–11.

מסוף שנות השמונים של המאה העשרים הקהלה התעשרה בעולים רבים מרומא. ציבור המתפללים החדש הרגיש צורך להכניס שינויים והוספות בנוסח התפילות הנהוג בבית הכנסת כנוסח קהילת רומא. לכן לאחר התלבטויות חברתיות והתייעצויות הלכתיות, וועד "חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית" הסמיך וועדה לבחון ולקבוע שינויי מנהג קלים והוספת תפילות ופיוטים. הוועדה נתנה חופש מוגבל לשליחי הציבור לנהוג על פי מנהג עיר מוצאם (כגון: אמירת "ברכו" בסוף תפילות שבת, אמירת תפילת "אנא בכח" בקבלת שבת שנשמטה מכיוון שהינה תפלה קבלית, נוסח מקביל להוצאת ספר תורה כמנהג רומא, אמירת הפזמון "משכיל מכתם" בערב שבת ובשבת בשחרית כאשר נולד בן זכר בקהלה, אמירת "מזמור שיר ליום השבת לעתיד לבא" בסוף מוסף של שבת שהינו — דרך אגב — המנהג המקורי ועוד). לאור שינויי הרכב אנשי הקהלה המנהג עדיין לא גובש סופית. בכל אופן, החוכרת של הרב הרטום ז"ל מהווה עדיין בסיס ויסוד המנהג.

בסידור שלפנינו החלטנו להדגיש את השינויים וההוספות הנ"ל, בהדפסה, בין סוגריים עגוליים, באותיות זעירות או לאחר ההנחיה "יש אומרים" או "יש מוסיפים", המציינים שינויים אלו אינם בנוסח המנהג שגובש ע"י הרב הרטום ז"ל. על פי הרוב, מטבע הלשון והנוסח נקבע לפי המחזור הנדפס בבולוניה בשנת ש"ש"א, בשינויים קלים; כאשר הוספות מלים בטקסט שהתקבלו ברוב קהלות איטליה (בעיקר ברומא ובמילאנו) מופיעים בסידור בסוגריים עגוליים. (אולם במקרה שמטבעות הלשון הנהוגות היום מופיעות כבר במחזור שונצינו רמ"ו — אך לא במחזור בולוניה — בסידור תופענה ללא סוגריים עגולים להוציא מקרים מעטים וחריגים בהם תיקנו את הנוסח לפי מחזור שד"ל, כגון: אלהי נשמה, יהי רצון שלאחר ברכות השחר, ארון עולם, יגדל, סדר קריאת התורה בחלקו וסדר ההבדלה. עלינו לציין שבמחזור בולוניה, נוסח ברכת גבורות ("אתה גבור") בחזרת הש"ץ של מוסף ליום ראשון של פסח ובחזרה של מוסף לשמיני עצרת, הינו שונה מהנוסח הרגיל ומתואם להחלפה בין הגשם לטל ובין הטל לגשם, אולם הנוסח שנקבע בדורות האחרונים וכך הונהג בירושלים הינו הנוסח הרגיל שהיה נהוג בויניציאה. (מוזכר במחזור שד"ל, ח"ב ליוורנו, תרט"ז). בערבית של חול לאחר "והוא רחום" השמטנו את י"ג מדות המובאות חלקית ולא כפסוק שלם למרות שמופיעות במחזור בולוניה הנ"ל, היות והמנהג כיום לא לאומרן וכפי שציין זאת הרב הרטום ז"ל בחוכרתו בעמ' 14 (ראה ביבליוגרפיה). כמו"כ הפסוקים הנאמרים בסוף תפלת שחרית המופיעים במחזור בולוניה לאומרם גם לאחר תפלת ערבית הושמטו שלא נהגו בירושלים כיום לאומרם).

לעריכת הסידור השתמשנו כאמור בראש ובראשונה במחזור בולוניה ובמחזור

שונצינו רמ"ו, וכן במחזור עם מבוא מאת שד"ל (ר' שמואל דוד לוצאטו, ליוורנו תרט"ז) ובמחזור של הרב מ"ע הרטום (כרך א: רומא תש"ן. על פיו הסתמכנו לקביעת נוסח התפילות הנהוג בירושלים ולניקודו). היו לנגד עינינו הסידורים של הרב דוד יצחק פאנצירי (וינה-בודפשט תרח"צ) ושל הרב דונאטו קאמרני (טורינו 1912) שהינם עדיין בשימוש רב, וכן הסידורים שיצאו לאחרונה בהוצאת "מורשה" במילאנו ("סידור בני רומי") כמנהג ק"ק רומא ומילאנו.

בענין נוסח הפיוטים לשבתות מיוחדות, הנוסח נקבע לפי מחזור בולוניה ועל פי פירושו של הרב יוחנן טריויס, "קמחא דאבישונא" (ישנם מעט שינויי גירסאות בפיוטים בין הנוסח המופיע במחזור בולוניה לבין הנוסח המובא בפירושו הנ"ל. כעקרון במקרים הללו הלכנו לפי הנוסח המובא ע"י הרב טריויס). בפיוטים השתדלנו לתקן את הטעויות ושיבושי הדפוס שנפלו במחזורי בולוניה וליוורנו. במהדורה שניה זו הוספנו את תפילות ימי החול, העמידות לשלוש רגלים ועוד; תוקנו טעויות דפוס רבות; כל פסוקי המקרא הוגהו מחדש על פי "כתר ירושלים" (ראה בביבליוגרפיה); הוכנסו שינויים והוספות (בטקסטים, בפסוק, ובעיצוב הגראפי); לקריאת שמע הוספו טעמי המקרא. הוספנו סדר השכמת הבוקר, סדר הכנסת ספר תורה והפיוטים "פוצרו" ו"אליה" אשר לא מופיעים במחזור בולוניה, כמו"כ הוספנו מי שברך לבר מצוה כפי מה שמופיע במחזור הרטום כך א', נוסח תפילה על הפרנסה לפי מחזור שד"ל וכן נוספו שמות מחברי הפיוטים.<sup>9</sup>

חובתנו הנעימה להודות לכל מי שסייע בידינו במלאכה: לד"ר מרדכי גלצר, לפרופ' יצחק פנקובר ובעיקר לד"ר מיכאל ריז'יק עמם התייעצנו לעתים קרובות בנושא נוסח התפילות, נוסח המקרא וענייני לשון ודקדוק; למתפללי בית הכנסת ולדונאטו גרוסר שהעירו הערות וציינו טעויות; לדוד פציפיצי, על עזרתו המתמדת בנושאי מחשוב והקלדה ועל כך שהואיל בטובו להעלות את הסידור הלז באתר המופעל על ידו, לשם שמים, [www.torah.it](http://www.torah.it). ולבסוף לכל עובדי בית הדפוס "גרפית" שבירושלים. ברצוננו להתנצל כבר מעתה על הטעויות שנפלו בהדפסה, ונשמח לקבל הערות והארות מצד משתמשי הסידור. באם הסידור יהווה שימוש נוח ויעיל לקהל והיה זה שכרנו.

ב"ה, חג אורים התשע"א, ירושלים עיה"ק ת"ו העורכים